

ВІДГУК

офіційного опонента - доктора юридичних наук, професора, професора кафедри політичних наук і права Київського національного університету будівництва і архітектури Сердюк Наталії Аркадіївни,
на дисертацію Грень Наталії Михайлівни «Дискримінація за віком: правовий аспект», що подана на захист до спеціалізованої вченої ради Д. 35.052.19 у Національному університеті «Львівська політехніка» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

Вивчення тексту поданої на захист дисертації, реферату і наукових праць здобувача, опублікованих за темою дисертації, надає підстав зробити наступні висновки.

Актуальність і значущість обраної теми дослідження. Політика державного регулювання наукових пошуків у системі антидискримінаційного законодавства передбачає комплекс інструментів стимулювання модернізацій цієї сфери, однак для повноцінного її перетворення досі бракує системного планування наукової складової частини інноваційно-інвестиційних державних програм. Отже, особливої актуальності набувають проблеми удосконалення правового статусу людини в контексті забезпечення рівності та протидії дискримінації в будь якій сфері за всіма ознаками.

Вік є загальною характеристикою кожної людини, тому це категорія може в будь-який час стати причиною для утвердження нерівності серед членів суспільства. Оновлення антидискримінаційного законодавства потребує сьогодення направлений на зміну ідеології правової політики в бік домінування гуманістичного підходу свободи людини. Тому обрану тему дослідження вважаю актуальною та комплексною.

Актуальність теми опонованого дисертаційного дослідження полягає в тому, що осмислення загальної теорії запобігання та протидії дискримінації є досить складним і багатоплановим завданням, оскільки його вирішення спирається як на класичні теоретико-правові доробки, так і на нові тенденції, що проявляються в сучасному суспільствознавстві, юриспруденції, в гуманітаристиці загалом.

Таке дослідження давно назріло ще й тому, що змінилася ідеологічна парадигма, якщо на ранніх етапах розвитку людського суспільства дискримінаційні практики розглядались як допустиме явище, то після формального закріплення заборони останнього суспільство пішло шляхом пошуків винятків з такої заборони та передбачення в законодавстві особливих видів дискримінації, яка визнається схвалюваною з бажаною для соціуму метою про задоволення особливих потреб окремих соціальних груп.

У цьому контексті тема дисертаційного дослідження Грень Н.М. є вдалим вибором, має беззаперечну актуальність і суттєве значення як у теоретичному аспекті – для розвитку вітчизняної науки теорії держави і права, так і з

практичної точки зору – для розробки пропозицій з удосконалення правового регулювання права громадян на рівність, справедливість та недискримінацією за віковою характеристикою.

Можна вказати, що дисертація Грень Н.М. є одним із перших в Україні дослідженням, в якому, за умов системного й комплексного застосування доробок теорії права, конституційного, міжнародного права, порівняльного правознавства здійснено загальне осмислення проблем щодо теоретико-правового розуміння сутності, передумов становлення та розвитку, аспектів правової протидії недискримінації за віком. Цим рецензоване дослідження відрізняється від переважної більшості робіт, у яких здебільшого досліджуються лише окремі аспекти забезпечення і захисту прав людини.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у докторській дисертації. Ознайомлення з текстом дисертації Н.М. Грень дає підстави стверджувати, що підхід здобувачки до теоретико-правового осмислення дискримінації за віком відзначається фундаментальністю та ґрунтовністю. Варто відзначити структурованість роботи, логічність викладу наукового матеріалу, що дозволили розробити цілісну концепцію теоретичних і нормативно-правових засад антидискримінаційної політики, раціонально поєднати розробку як доктринальних, так і прикладних аспектів досліджуваної проблематики, сформулювати низку наукових положень, висновків і практичних рекомендацій.

Цьому сприяло чітке визначення мети, об'єкту та предмету дослідження, які сформульовані методологічно коректно і науково виважено. Завдання дослідження є цілком виправданими і досить повно охоплюють заявлену тематику, відповідають науковій спеціальності.

Методологічна база дисертації є цілком сучасною, ефективною й адекватною поставленим цілям і задачам дослідження. Її становить система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових методів. Особливості предмету дисертації обумовили широке використання системно-структурного, системно-функціонального, формально-юридичного, порівняльно-правового методів. Текст роботи переконливо доводить володіння дисертантом також і спеціально-науковими методами дослідження.

Окремої уваги потребує зауваження, що методологічна база дисертації, яка є не лише прийнятною й адекватною поставленим цілям і задачам дослідження, але й надзвичайно сучасною та ефективною завдяки залученню не зовсім традиційного для правничої науки, певною мірою навіть інноваційного методологічного інструментарію.

Тут хотілося би зауважити, враховуючи загальнотеоретичний характер дослідження, що розвиток теорії держави і права можливий завдяки непомітним механізмам наступності традицій і новацій. Необхідність більш високого рівня пізнання держави і права потребує використання нових підходів і методів, досягнень інших наук, вивчення нових зв'язків та властивостей вказаних явищ.

Структура дисертації, її зміст свідчать про логічність і завершеність,

комплексний підхід до вирішення поставлених завдань, системність та послідовність у висвітленні проблем, що стосуються об'єкта дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, що містять чотирнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

За змістом матеріали дисертації розміщено у логічній послідовності, із необхідним відображенням відповідних положень у вступі, викладом ідей, узагальнень, аргументів в основному тексті та висновках до окремих розділів та дисертаційної роботи в цілому.

Обрана структура роботи дозволила у першому розділі надати ґрунтовну загальнонаукову характеристику основним поняттям в дослідженні, зокрема розглянути методологію дослідження та провести огляд джерельної бази у сфері дискримінації за віком, репрезентувати тлумачення терміна «дискримінація» в сучасній юридичній науці та дослідити вік як юридичну категорію.

Другий розділ присвячений теоретико-правових аспектам вікової дискримінації шляхом аналізу правової характеристики вікової дискримінації та визначення соціальних дискримінації за віком у глобалізаційному суспільстві в умовах пандемічних та військових загроз.

У третьому розділі здобувачка формує авторське розуміння принципів правової політики недискримінації у демократичній державі та позиціонує означення форм дискримінації за віковою ознакою, зокрема зосереджуючись на прямій віковій дискримінації, непрямій віковій дискримінації та утиску за ознаками віку. Також в межах цього розділу проведено аналіз комбінованих проблем вікової дискримінації в контексті множинної дискримінації.

У четвертому розділі відображено особливості дискримінації за віком в окремих сферах суспільних відносин, зокрема суспільно-трудовій, сфері охорони здоров'я і соціально-комунікативній сфері та запропоновано комплекс заходів для удосконалення правового регулювання кожної сфери в Україні на основі імплементації позитивної юридичної практики окремих держав.

Гарантії запобігання та протидії дискримінації за віком ґрунтовно розглянуті в розділі п'ятому дисертаційної роботи, зокрема містять положення про систему міжнародно-правових та регіональних гарантій недискримінації людини за віковою ознакою, проведено компаративний аналіз національного законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації за віком та вказано на інституційні гарантії запобігання та протидії дискримінації за віком.

Всі розділи дисертації та робота в цілому завершують логічні, продумані, обґрунтовані і аргументовані висновки.

Наукові положення та висновки здобувачка обґрунтовує, використовуючи значну джерельну базу (895 найменувань). Що особливо слід зауважити, це використання практично двох третин наукових та нормативних джерел іноземною мовою, серед яких англійські, німецькі, французькі, литовські, естонські, польські, чеські та інші. Емпіричну основу дослідження склали практика судових органів, органів конституційної юстиції в Україні та зарубіжних країнах, Європейського суду з прав людини з питань дискримінації, матеріали судової практики, статистичні й соціологічні дані за окремими

аспектами в межах дослідження. Оригінальності та повноти дослідженню додає наведений наприкінці роботи цікавий та інформативний додаток, котрий сформований за результатами авторського опитування, що підтверджує та унаочнює наукові положення та висновки здобувачки:

Наукова новизна одержаних результатів є безсумнівною і заперечень не викликає. Вона зумовлена насамперед тим, що у даній роботі вперше у вітчизняній науці представлено комплексну наукову розробку питань, що стосуються розв'язання науково-прикладної проблеми, що має важливе значення для правової науки та полягає у комплексному теоретико-правовому розумінні дискримінації за віком і формуванні належної правової політики протидії та запобігання віковій дискримінації, яку здійснено із врахуванням теоретичної складової та практичного виміру; визначено перспективи удосконалення правового регулювання проблематики, обґрунтовано суттєву низку концептуальних питань, теоретичних положень, висновків, а також практичних рекомендацій.

Проведений аналіз дисертаційного дослідження Н.М. Грень свідчить, що до найбільш значущих, тих, що мають елементи наукової новизни, належать такі її положення.

Зокрема, основою теоретико-правового дослідження є понятійно-категоріальний апарат, що запропоновано ввести в наукову доктрину. Цінними тому є запропоновані положення про розуміння вікової дискримінації, що трактується як ситуація, в якій особа через свій вік зазнає обмеження у визнанні, реалізації прав, свобод, законних інтересів у будь-якій формі або до неї ставляться менш сприятливо, ніж би ставилися до особи іншого віку у порівняльній ситуації.

Загалом вік як юридична категорія досліджується доволі рідко, переважно в контексті набуття дієздатності особою, проте вказане є значною прогалиною у теоретико-правовому тлумаченні. Тому особливо необхідними для доктринального розвитку національного права вважаємо позиції, котрі визначають основні характеристики вікової дискримінації: дискримінаційною характеристикою є вік особи; на відміну від інших видів дискримінації, характеризується тим, що потенційною жертвою може бути будь-яка особа; простежується змінність ознаки дискримінації протягом життя; має ширшу латентність, ніж інші її види, та є найбільш соціально толерованою; вік є особливо складним для тлумачення ознаки як дискримінаційної.

Вікова дискримінація в суспільній реальності зазвичай виступає не єдиною характеристикою дискримінації, тому доречними вважаємо пропозиції Грень Н.М. щодо введення в термінологічний апарат поняття «множинна дискримінація за віком», котру розуміють як дискримінацію особи чи групи осіб у будь-якій її формі та на основі будь-якої комбінації двох або більше підстав, однією з яких є вік, при цьому підстави накладаються одна на одну, підсилюючи негативні наслідки дискримінації.

Недискримінація та рівність сприймаються на рівні правових принципів як тотожні поняття, тому особливо значущим для національної та й міжнародної правової доктрини є виокремлені авторкою розбіжності, а також вказівка на

особливості допустимості відхилення від ідеї рівності заради досягнення принципу недискримінації: обґрунтування відхилень від правила рівного ставлення мають бути актуальними (мати прямий зв'язок з метою забезпечення захисту суб'єкта та сприяти досягненню цієї мети, тобто диференціація повинна мати раціонально виправданий характер); розумна пропорційність відхилення; законність (мають залишатися пов'язаними з іншими конституційними цінностями, принципами чи нормами, які виправдовують різне ставлення до подібного); пропорційність відхилення не має суперечити основоположній ідеї права – забезпеченню справедливості.

Правова проблема не існує відокремлено, це завжди поступальний розвиток наукового розуміння. Тому дуже позитивно оцінюємо проведений аналіз джерельної бази попереднього доктринального сприйняття вікової дискримінації. Національну джерельну базу попередніх наукових досліджень здобувачкою виокремлено у п'ять груп, зокрема праці, які аналізують: питання дискримінації як негативного загальносоціального явища; зовнішнє правове та соціальне середовище в якому формується політика недискримінації; чинники, які впливають на становлення та формування правової політики запобігання та протидії вікової дискримінації, що стосуються правової глобалізації, пандемічних загроз та військових дій як чинника зміни правової реальності; правовий статус дітей та визначення концепції ціннісного сприйняття цього віку для особистості; праці навчально-методичного спрямування. Але продовжуючи цей поступальний розвиток, позитивно оцінюємо й те, що в роботі висвітлюються перспективи майбутніх досліджень, таким чином репрезентований аналіз дуже добре лягає в цілісну наукову систему доктрини у сфері теорії держави і права.

Цінним для теоретико-правового розуміння є не тільки визначення гарантій недискримінації за віком, але й визначені автором характерні риси гарантій недискримінації за віковою ознакою в сучасній правовій реальності: слугують комплексом умов, засобів, методів та принципів, що забезпечують конституційні права людини та право на їх реалізацію за принципом рівності та недискримінації за віком; передбачають поєднання громадської та державної природи гарантій; уніфікованість та нормативність гарантій, що передбачає можливість застосування юридичної відповідальності та державного примусу в разі порушення дискримінаційних правил поведінки за ознакою віку; системність, постійність та повнота гарантування.

За допомогою методу групування здобувачці вдалося систематизувати гарантії запобігання та протидії віковій дискримінації, тому відзначаються суттєвою новизною положення про виокремлення груп гарантій протидії віковій дискримінації: політичні (наявність ефективної публічної влади – напрям демократизації всієї політичної системи; верховенство права; чинне правове регулювання віку, участь громадськості у здійсненні публічної влади; законність); ідеологічні (високий рівень правової культури, толерантність, правова обізнаність); соціальні; юридичні (нормативні, інституційні).

І наостанок. Більшість наукових теоретичних досліджень сконцентровані на «сухих» теоретико-правових конструктах. Проте Наталія

Михайлівна репрезентує дослідження нового покоління, зосереджуючись в тому числі на аналітичних даних, демонструє приклади судової практики, нагальні проблеми суспільної реальності в яких перебуває вікова дискримінація як явище, таким чином актуалізуються новітні проблеми серед яких правове регулювання вікової дискримінації під час пандемічних загроз, військових дій, кризових глобальних явищ. Цей практичний інструментарій дозволяє запропонувати комплекс змін та доповнень до різногалузевого законодавства таким чином, щоб комплексно забезпечити ефективну антидискримінаційну політику в Україні.

Наукове і практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані в дослідженні наукові тези, положення і гіпотези є певним внеском у наукове пізнання феномену правової політики недискримінації за ознакою віку і створюють базу для подальших наукових розвідок, а практичні рекомендації можуть бути використані у правотворчій діяльності (у процесі удосконалення законодавства України в частині регулювання питань запобігання та протидії прямій чи непрямій віковій дискримінації у різних сферах); практичній діяльності державних органів (у процесі підготовки судових рішень та інших актів правозасосування); освітньому процесі (у процесі підготовки навчальної та навчально-методичної літератури та проведенні занять з дисциплін «Теорія держави та права», «Проблеми теорії держави і права», «Права людини» та ін.).

Розроблений та відтворений в дисертаційній роботі алгоритм тлумачення та застосування вікової дискримінації впроваджений у виконавчі та судові органи влади (довідка видана Львівською обласною державною адміністрацією №02-85/1 від 27.01.2023 р. та Львівським окружним адміністративним судом № 03.1.06/3632/22 від 23.01.2023 р.). Окрім того існують акти впровадження в діяльність інституцій громадянського суспільства та в навчальний процес.

Наукові позиції, представлені у рецензованому дослідженні, вигідно вирізняється як концептуально і структурно цілісне дослідження глибиною розкриття питань, вагомістю та обґрунтованістю висновків і значним обсягом прирощення нових знань з обраної проблеми. Окреслене авторкою коло питань гармонійно охоплює загальні аспекти проблеми, теорію та практику, українську специфіку з урахуванням діалектики одиничного, особливого і загального, що надає дослідженню завершений комплексний характер, логічність, цілісність та, що дуже важливо, з'єднаність.

Загалом положення наукової новизни є суттєвими, переконливими, добре обґрунтованими, що свідчить про їх суттєве значення для теорії держави і права, національного законодавства та мають не тільки державне, але й світове значення.

Повнота викладу в наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації.

Основні положення і результати дисертації викладено автором у 45 наукових публікаціях, з них одна одноособова монографія, 20 статей у наукових фахових виданнях України, 4 статті у виданнях, що включені до наукометричних баз даних Scopus / Web of Science та 20 апробацій результатів

дослідження на конференціях та науково-практичних заходах. Всі праці відображають основні результати дослідження, повнота викладу в наукових публікаціях є широкою.

Аналіз змісту дисертаційного дослідження вказує на *дотримання автором вимог академічної доброчесності*.

У дисертаційній роботі є коректні посилання на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей; дотримано вимоги законодавства про авторське право і суміжні права; надано достовірну інформацію про методики і результати досліджень, джерела використаної інформації.

Можна констатувати про відсутність академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації у дисертаційному дослідженні Н.М. Грень

Зауваження або дискусійні питання стосовно положень докторської дисертації. Високо оцінюючи новизну, актуальність та суттєві висновки для наукової доктрини та практики, все ж слід вказати на ряд недоліків чи дискусійних аспектів які існують в будь якій роботі.

1. Загалом дискримінацію розуміють як будь-яку відмінність, виключення, обмеження або перевагу, що заперечує або зменшує рівне здійснення прав особи чи групи осіб. Отож потребує пояснення чому загалом дисертантка присвятила увагу саме негативним проявам дискримінації, однак не звернула увагу на те, що існує позитивна дискримінація, тобто надання певних переваг, пільг, субвенцій тощо окремим групам як соціально-політичного заходу з підвищення представництва груп людей в окремій сфері.

2. Поза увагою здобувачки залишаються проблеми, котрі достатньо актуалізуються в сучасних умовах розвитку державності та пов'язані зі стрімким розвитком технологічного прогресу. Електронне урядування, інформаційні послуги, програмне забезпечення, мобільний зв'язок тощо, є тими категоріями з якими стикається особа увесь час, і саме сфері інформаційних технологій існує значний фактор нерівних можливостей, проте у роботі не проаналізовано чи слід таку ситуацію сприймати як дискримінаційну. Також слід було визначити розбіжність дискримінаційних ситуацій за віковою ознакою, адже люди літнього віку гіпотетично піддаються вищому рівню нерівного ставлення в сфері інформаційних технологій ніж скажімо неповнолітні.

3. Здобувачка аналізує одну з ознак дискримінації – вік людини, поряд з цим вказуючи на поширеність множинної дискримінації. У цьому контексті було б доречно проаналізувати місце вікової дискримінації серед інших видів дискримінації, скажімо гендерною, расовою, національною тощо. Також особливо цікаво виокремити аспекти їх можливої взаємодії та колізії, проте вказане не було зроблено здобувачкою.

4. У підрозділі 1.3. дисертації Грень Н.М. досліджує вік як юридичну категорію та широко визначає правове розуміння мінімального віку особи, проте поза увагою залишається максимально допустимий вік у окремій сфері чи галузі діяльності.

5. Потребує пояснення обрання країн для порівняння. Зокрема у підрозділі

5.2. «Компаративний аналіз національного законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації за віком» серед багатьох розвинутих демократичних національних систем проаналізовано також правове регулювання дискримінації в таких країнах як Аргентина, Північно-Африканська республіка, Китайська Народна республіка. Видається, що в контексті європейської інтеграції значну увагу слід було зсередити на позитивних практиках країн Європи.

Висловлені зауваження та пропозиції не впливають, а навпаки, підкреслюють високий теоретичний рівень і практичну значущість наукового дослідження.

Загальний висновок. Опоноване дослідження вирішує конкретну науково-прикладну проблему, котра особливо суттєва для теорії держави і права та удосконалення правового національного регулювання, містить цінні положення наукової новизни, загалом має як загальнонаціональне так і світове значення для юриспруденції. Дисертація відповідає вимогам до такого виду робіт.

Дисертаційне дослідження Грень Наталії Михайлівни «Дискримінація за віком: правовий аспект» за своїм змістом і формою відповідає вимогам паспорту спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень та вимогам, які ставляться до робіт на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, пп. 7 та 9 Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою КМУ № 1197 від 17.11.2021 р., а автор – Грень Наталія Михайлівна – заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Офіційний опонент:

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри

політичних наук і права

Київського національного

університету будівництва і архітектури

Наталія СЕРДЮК

Підпис проф. Сердюк Н.А. завідувач:

Секретар Вченої ради КНУБА

Уккер

